

Kampen om vannet i Sentral-Asia

Av Anne Gry Rønningen

Anne Gry Rønningen er samfunnsgeograf

Innlegg under Verdens Vanndag 22. mars 2007

Introduksjon

Sentral-Asia har mye vann både i form av elver, innsjøer og isbreer. Hvorfor frykter ekspertene likevel at dette området har et faretruende potensial for å utvikle en regional vannkrig? Spørsmålet er komplekst, men mye av svaret ligger tilbake i Sovjettiden, hvor de sentralasiatiske republikkene Kirgisistan, Usbekistan, Tadsjikistan, Kasakhstan og Turkmenistan, inngikk i et komplekst bytteforhold av naturressurser. Et gjensidig avhengighetsforhold som fullt og helt var kontrollert og finansiert av Moskva. Et avhengighetsforhold de nye sentralasiatiske statene arvet med seg etter Sovjettiden, og som danner selve kjernen i dagens regionale vannproblematikk

Den sovjetiske arv

I følgende artikkel vil jeg komme til å bruke samlebegrepet Sentral Asia, som etter FNs definisjon inkluderer

Kirgisistan, Usbekistan, Tadsjikistan Turkmenistan og Kasakhstan. Imidlertid skal man vokte seg for å snakke om området under ett, da det er store forskjeller mellom de sentralasiatiske landene både i forhold til kultur, språk og ikke minst natur. Disse forskjellene er det svært viktig å være klar for å forstå den komplekse vannproblematikken i regionen. Til tross for ulikheter bærer regionen samtidig på en felles nær fortid som sovjetstater. Etter 70 års sovjetstyre er landene fremdeles sterkt preget av sin fortid, fremfor alt gjennom det jeg velger å definere som en felles sovjetisk arv. Det er denne arven jeg har tatt utgangspunkt i mitt arbeid i regionen og det er også med denne arven jeg vil belyse vannproblematikken i Sentral Asia i følgende artikkel. Jeg vil skissere den sovjetiske arven ved å dele den opp i det jeg har valgt å kalle den *fysiske* arven, den *administrative* arven og den *sosiale* arven.

Den fysiske arven

Lettest å oppdage med det blotte øye, er den *fysiske* arven fra tida som sovjetrepublikker. Fra naturen siden er det Kirgisistan og Tadsjikistan som besitter det meste av vannressursene i regionen. Det er også her at Sentral Asia to største elver, Amu Darya og Syr Darya har sine utspring. Usbekistan, Turkmenistan og Kasakhstan, på den annen side, er stort sett preget av ørken og steppelandskap. I motsetning til fjellandene Kirgisistan og Tadsjikistan er imidlertid det flate landskapet i Usbekistan, Turkmenistan og Kasakhstan godt egnet til å drive jordbruk i stor skala. Grunnet det tørre klimaet har det imidlertid vært helt nødvendig med kunstig vanning for å kunne drive noen som helst form for jordbruk i disse områdene.

Det russiske imperiet, og senere Sovjetunionen, hadde en visjon om å bli selvforsynt på bomull. Sentral-Asia, med sitt egnede klima, skulle slik fungere som Sovjets bomullskammer og bomull ble derfor dyrket i store områder rundt omkring i regionen. Enkelte steder, slik som i den sterkt befolkede Ferghana Dalen, var bomullen fullstendig dominerende i landbruksbildet og man kunne snakke om en monokultur. For at Sovjetunionen kunne bli selvforsynt med den vannkrevende bomullsveksten, forutsatte det imidlertid at flere og større områder ble gjort dyrkbare. Dette innebar en kraftig utbygging av irrigasjonsanleggene i regionen.

Bygginga av irrigasjonsanleggene nådde sin absolutte høyde i perioden 1950-1965. I denne perioden ble det

gjort utallige ambisiøse forsøk på å irrigere områder i Usbekistan som går for å være noe av de mest tørre og minst fruktbare områdene i hele Sentral-Asia. I perioden 1965-85 ble flesteparten av de enorme demningene og reservoarene langs Amu Darya og Syr Darya bygd, der den største er Toktogul i Kirgisistan. Disse demningene og reservoarene skulle bidra til å regulere vannstrømmen i elvene, samle opp vatn i løpet av vintermånedene som kunne brukes til irrigasjon av bomullsmarkene i de lavtliggende landene i sommerhalvåret. På slutten av 70-tallet var nesten all vannstrømmen i Syr Darya regulert og det samme gjaldt for store deler av Amu Darya. Overforbruket av vann gikk naturlig nok svært hardt utover det naturlige miljøet, noe Aralsjøkatastrofen er et tragisk eksempel på. Amu Darya og Syr Darya med sine opprinnelig endepunkt i Aralsjøen, var i perioder så sterkt regulert at vannstrømmen ikke nådde frem til sjøen. Dette resulterte i at sjøen skrumpet inn til halvparten av sin størrelse i løpet av bare 40 år.

Ekspansjonen av irrigasjonssystemene førte til at den sentralasiatiske regionen ble knyttet sammen gjennom et fysisk nettverk av vanningskanaler. Vanningssystemet gikk på kryss og tvers av det som den gang kun var interne administrative grenser, men som vi i dag kjenner som internasjonale landegrenser. Dette skapte uunngåelig store problemer når Sovjetunionen gikk i oppløsning. Demninger og reservoar som tidligere hadde vært felles eiendom for alle de sentralasiatiske republikkene tilfalt nå

de nye selvstendige statene. Flesteparten av demninger og reservoar ble liggende innenfor de nasjonale grensene til Kirgisistan og Tadsjikistan, som i sin fulle rette kunne erklære dette som nasjonal eiendom.

Den administrative arven

I tillegg til at den sentralasiatiske regionen ble knyttet sammen **fysisk**, eksisterte det et sentralstyrt system som bidro til å danne et sterkt avhengighetsforhold mellom republikkene. Stort sett alle beslutninger hva angikk fordeling av vann, forgikk i Moskva, i departementet for landbruk og vannressurser (Minvodkhoz). På lik linje med resten av sovjetsystemet bar vannfordelingsinstansene preg av et ekstremt tungrodd byråkrati og ofte hadde beslutningstakerne i Moskva få forutsetninger for å ta de riktige beslutningene. På grasrotnivå eksisterte det lite rom for innflytelse og lokal beslutningstaking. På den måten var bøndene i kollektivbrukene fullstendig prisgitt avgjørelsene tatt i Moskva.

Det sovjetiske vannfordelings-systemet fungerte ved at instansene i Moskva utførte årlige kalkulasjoner ut i fra metrologiske varsler. Ved hjelp i fra disse kalkulasjonene ble vannkvoter fordelt mellom de sentralasiatiske republikkene. Selv om Usbekistan, Turkmenistan og Kasakhstan har få vannkilder, har de tilgjengjeld desto større rikdommer av fossilt brensel, en ressurs Kirgisistan og Tadsjikistan på sin side har svært lite av. Vannkvotene inngikk derfor i et mer komplekst byttesystem hvor

Kirgisistan og Tadsjikistan, oppstrømslanda, leverte vann til nedstrømslanda i bytte mot fossilt brensel. Dette byttesystemet kan sies å ha fungert etter sin egen logikk, selv om det på ingen måte var miljømessig bærekraftig. Ikke desto mindre førte systemet til at republikkene ble knyttet administrativt sammen gjennom et system av byttehandel og kvoter. Republikkene ble totalt avhengige av hverandre noe som har skapt store problemer i tida etter uavhengigheten.

Ved uavhengigheten ble det snart klart at det gamle sovjetsystemet med byttehandel mellom vann og fossilt brensel, var lite forenelig og lite effektivt i den nye uavhengige konteksten. Nye grenser, nye administrative inndelinger og nye nasjonale økonomier skapte en helt ny geopolitisk setting, men hvor de sentralasiatiske landene fortsatte å være avhengige av hverandres ressurser. Uten subsidier og finansiell støtte fra Moskva, ble det imidlertid viktig for de sentralasiatiske landene å utvikle sin egne uavhengige økonomi basert på egne ressurser og kapasitet. Her hadde de olje og gassrike Usbekistan, Turkmenistan og Kasakhstan en stor fordel sett i forhold til ressursfattige Kirgisistan og Tadsjikistan. De førstnevnte hevet raskt prisen på olje og gass til verdenspriser. Dette førte til store problemer for nabostatene Kirgisistan og Tadsjikistan. I tillegg til å være blant de fattigste blant sovjetrepublikkene, hadde det selv få ressurser bortsett fra vann. Behovet for energi ble prekært i de kalde vintermånedene i disse fjellandene. For å kompensere

for andelen av importert energi, begynte i hovedsak Kirgisistan å utforske sitt ennå ubrukte, men meget store, potensial for produksjon av vannkraft. Flere av damanleggene som hadde blitt bygget i landet under Sovjetunionen, hadde også blitt konstruert med kapasitet for vannkraftsproduksjon. Fordi Kirgisistan tidligere mottok subsidierte energikilder fra nabolandene, hadde produksjonen av vannkraft imidlertid vært minimal og målt til mindre enn 10 % av sin egentlige kapasitet.

Kirgisistans ønske om å utnytte vannet til energiformål passet dårlig med nabolandenes jordbruksutvikling. Usbekistan intensiverte bomullsproduksjonen kraftig etter 1991. Gjennom nye markeder utenfor det tidligere sovjetsamveldet, ble bomullen den viktigste kilden for å skaffe landet utenlandsk valuta. Behovet for vann til irrigasjon av bomullsmarkene vokste således parallelt. Men hvor Usbekistan tidligere hadde vært sikret tilgang til kirgisisk vann i vår og sommerhalvåret, opplevde de nå at Kirgisistan holdt tilbake vannet i denne perioden for å spare til egen vannkraftsproduksjon i vinterhalvåret. I tillegg ble store usbekiske områder lagt under vann i vintermånedene som resultat av økte vannutslipp. Elvene gikk over sine bredder og mange usbekiske bønder opplevde å få bomullsmarkene ødelagt på grunn av oversvømmelser. Til tross for at Kirgisistan har utforsket potensialet for vannkraft, har landet imidlertid fortsatt å være avhengig av energitilførsel fra Usbekistan vinterstid. Dette har blitt utnyttet av Usbekistan

som flere ganger har brukt det fossile brensel som pressmiddel for å sikre seg vannforsyninger. Usbekistan har også mer enn en gang stengt gass-tilførselen til Kirgisistan midtvinters for å presse Kirgisistan til å levere vannet når de vil.

Her er vi ved selve kjernen i kampen om vannet i Sentral-Asia i dag. Det er snakk om store interessekonflikter der den ene parten, i dette tilfellet de bomullsproduserende nedstrømslanda, er *for* å bevare det sovjetiske irrigasjonsregime, mens den andre parten, oppstrømslanda, ønsker å *endre* dette regime for å kunne utnytte ressursene til kraftproduksjon og gjøre seg mindre avhengige av eksternt tilførsel av energi. Forsøk på å komme frem til en løsning på hvordan vannressursene på best mulig måte kan fordeles, har ennå ikke ført frem til konkrete resultater. Spliden forsterkes ved at landene ikke blir enige om de økonomiske betingelsene rundt vannfordelingen. Usbekistan har nektet å bistå Kirgisistan økonomisk til vedlikehold og drift av damanlegg, reservoarer og vanningskanaler og Kirgisistan hevder følgelig at Usbekistan heller ikke har krav på vannet. Her har interessekonflikten stått og stanget lenge, fordi landene seg i mellom ikke makter å komme fram til holdbare institusjonelle løsninger for hvordan de best mulig kan deles om ressursene. Det har vært gjort utallige forsøk på å etablere regionale vannforvaltningsorgan og institusjoner, men av flere årsaker utøver ingen av de en reell makt eller blir respektert av samtlige parter. Slik spinner uenig-

hetene videre fra år til år og en diplomatisk løsning på vannproblemet synes langt unna.

Den sosiale arven

Vannet har etter hvert blitt et svært ømtålig tema i regionen og vannforvaltningssituasjonen preges av en fullstendig mistillitskultur. Denne mistilliten kan igjen føres tilbake til den hierarkiske samfunnsstrukturen som var typisk for sovjettida. Vannfordelingssystemet i Sentral-Asia hadde i en mannsalder fungert gjennom en autoritær sentralsstyrt organisasjonsstruktur. De sentralasiatiske republikkene hadde vært helt underlagt dette systemet og hadde selv ikke fått erfaring med mellomstatelig beslutningstaking. Så lenge Sovjetunionen eksisterte fungerte styremaktene i Moskva som den regulerende og kontrollerende instansen som skulle fordele denne felles goden. Når denne instansen forsvant har de selvstendige statenes egeninteresser tatt fullstendig over.

Den sosiale arven kan også ses i sammenheng med holdninger knyttet til naturen. Under sovjettida var samfunnet organisert blant annet i kollektivbruk hvor alt dreide seg om å jobbe for staten og å oppfylle de kravene, typisk 5-årsplaner, som staten stilte. For å oppnå disse målene ble naturen sett på som en kilde til hemningsløs utnyttning og hvor vannet eksempelvis ble sett på som en uendelig og utømmelig ressurs. Det var snakk om en høyst antroposentrisk tankegang hvor naturen ble betraktet som et instrument for å oppnå menneskenes kortsiktige mål. Den kortsiktige

planleggingen kommer tydelig til syne i den dårlige kvaliteten på irrigasjonsanleggene. Kort sagt ble anleggene bygd i en fei, etter et klassisk sovjetisk prinsipp om kvantitet fremfor kvalitet. Resultatet ble at kanalene fort fikk sprekker og andre skader og at vannet gikk rant ut til ingenting. I følge en undersøkelse utført av Verdensbanken, blir så mye som 60% av vannet i vanningskanalene borte på veien til markene på grunn av hull eller skader.

For å buktes med problem av denne art i sovjetisk tid var løsningene som oftest å reparere problemene **etter** at skaden allerede hadde skjedd, i stedet for å arbeide fram mot preventive løsninger. Dette er også et trekk man finner igjen i dagens sentralasiatiske vannforvaltning. Tekniske løsninger til vannproblemene i regionen synes å foretrekkes fremfor diplomatiske løsninger. I september 2006 møttes presidenten fra Usbekistan, Kirgistan, Tadsjikistan og Kasakhstan for å diskutere regionens fremtidige vannpolitikk. Én av sakene som ble diskutert som en mulig løsning på vannproblemet, har sitt utspring i en gammel sovjetisk plan, første gang introdusert i 1965. Planen, den gang som nå, går ut på å snu deler av vannstrømmen i de store sibirske elvene Ob og Irtysh. Med andre ord vil man forsøke å snu elvestrømmen fra å renne nordover mot Nordishavet til å renne sørover mot Kasakhstan og videre inn i Usbekistan. Man ville bygge en kanal på over 2000 km, noe som ville tilsvare avstanden mellom Canada og Mexico. Den opprinnelige sovjetiske planen ble etter tiår med

forskning og kalkulering, imidlertid forkastet på 1980-tallet. Miljøforskjempere og geologer advarte med at man ikke kjente de miljømessige konsekvensene ved et slikt radikalt naturinngrep. Det som imidlertid ble utslagsgivende for at planene den gang ble skrinlagt, var kostnadene, et svimlende beløp som den gang ikke ble regnet som økonomisk forsvarlig for Sovjetiske økonomi.

Men nå har altså planene igjen krøpet inn på agendaen. Siden reintroduksjonen av den radikale planen i 2002 har den høstet flere innflytelsesrike tilhengere, ikke minst i Russland. Russland ser seg svært tjent med et slikt prosjekt da dette ville bety et betydelig geopolitisk grep rundt det ressursrike Sentral-Asia. Dersom Usbekistan og Kasakhstan setter seg i et avhengighetsforhold til Russland gjennom tilførsel av vann, vil dette ikke bare være en fordel for Russland i form av større kontroll over strategisk ressursrike områder, det vil også være en seier ved at det vil hindre andre eksterne aktørers (slik som EU og USA) energioffensiv i regionen.

Dette er et tydelig eksempel på at den instrumentelle holdningen til naturen fortsetter å prege styresmaktene. I stedet for å erstatte bomull med en mindre vannkrevende vekst, noe som landene har blitt rådet til av eksperter i en årrekke, synes man å velge en løsning der man slipper å inngå kompromiss men kan fortsette i samme leia som en alltid har gjort.

Dagens vannforvaltning

Jeg vil hevde at det er summen av disse tre arvene som fører til mange

av de vannrelaterte problemene i Sentral-Asia i dag. Samtidig blir det feil å legge all skyld på den sovjetiske arven og de sovjetiske styresmaktene. Det er også flere elementer i tida etter uavhengigheten som har ført frem til dagens vannfordelingsproblemer. Usbekistan er preget av en sterk elite som jobber **mot** å endre dagens vannfordelingssystem. Dette fordi denne eliten ser seg tjent med å fortsette i dagens spor og derfor er uvillige til å legge om jordbruket til en mindre vannkrevende vekst. Bomull er svært viktig i den usbekiske økonomi samtidig som bomullen også spiller en viktig rolle i hele den usbekiske samfunnsstrukturen. Hele samfunnet er organisert rundt bomullsproduksjonen hvor staten har markedsmonopol. Bomullsproduksjonen fungerer derfor på mange måter som en form for sosial kontroll hvor bomullsbønderne kun kan selge sitt utbytte til kunstige lave priser, og hvor staten selger bomullen videre på det internasjonale markedet til markedspris.

I tillegg til interne krefter og motsetninger står regionen overfor et eksternt press hva angår de eksisterende vannressursene i regionen. Dette gjelder blant annet fra nordlige deler av Kina, et område som selv opplever mangel på vann til sin sterkt voksende befolkning. Det gjelder også fra Afghanistan, som i sin gjenoppbyggingsfase etter USAs invasjon i 2001, vil komme til å kreve store vannforsyninger. Dette virker truende for flere av de sentralasiatiske lederne spesielt fordi Sovjetunionen i sin tid skrev under en avtale med Afghanistan hvor sistnevnte ble gitt rettig-

hetene til en stor andel av vatnet i elva Panj, en sideelv av Amu Darya. Afghanistan har fram til i dag benyttet seg minimalt av denne kvoten men med et økende internasjonalt fokus på gjenoppbyggingen av Afghanistan, har eksperter pekt på sannsynligheten for at Afghanistan vil komme til å kreve sin rett på nettopp disse vannkvotene. Som det mest vannavhengige landet i Sentral-Asia har Usbekistan utrykt stor bekymring for

at de øvrige sentralasiatiske landene vil bli glemt i den internasjonale iveren etter å gjenoppbygge Afghanistan.

Dette er eksempler som illustrerer de mange hensynene som må tas i betraktning hva angår vann i Sentral-Asia. Det illustrerer også at løsningen på vannfordelingsproblemene i Sentral-Asia må tilnærmes på et regionalt nivå, snarere enn på nasjonale plan.